

Μακεδονικά

Τόμ. 23, Αρ. 1 (1983)

Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός στη Θεσσαλονίκη

Ευτέρπη Μακρή

doi: [10.12681/makedonika.333](https://doi.org/10.12681/makedonika.333)

Copyright © 2014, Ευτέρπη Μακρή

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μακρή Ε. (1983). Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός στη Θεσσαλονίκη. *Μακεδονικά*, 23(1), 117–133.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.333>

ΕΝΑΣ ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΟΚΤΑΓΩΝΙΚΟΣ ΝΑΟΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Στή μνήμη τοῦ Λάζαρου Κοντοῦ

Οἱ σωστικές ἀνασκαφές στίς κατοικημένες περιοχές, παρὰ τὸν περιστασιακό τους χαρακτήρα καὶ τὴν πίεση χρόνου μὲ τὴν ὁποία συχνὰ ἐκτελοῦνται, εἶναι ἐξαιρετικά χρήσιμες, γιατί πλουτίζουν σημαντικά τίς γνώσεις μας στὸν τομέα τῆς πολεοδομίας καὶ τῆς μνημειακῆς τοπογραφίας τῶν ἀρχαίων πόλεων. Στὴν περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης ἡ σύνθεση τῶν στοιχείων, ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τίς ἀνασκαφές τῶν οἰκοπέδων, θὰ μπορούσε ν' ἀποβεῖ μερικές φορές πολὺ ἀποτελεσματική, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ μνημείου ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ.

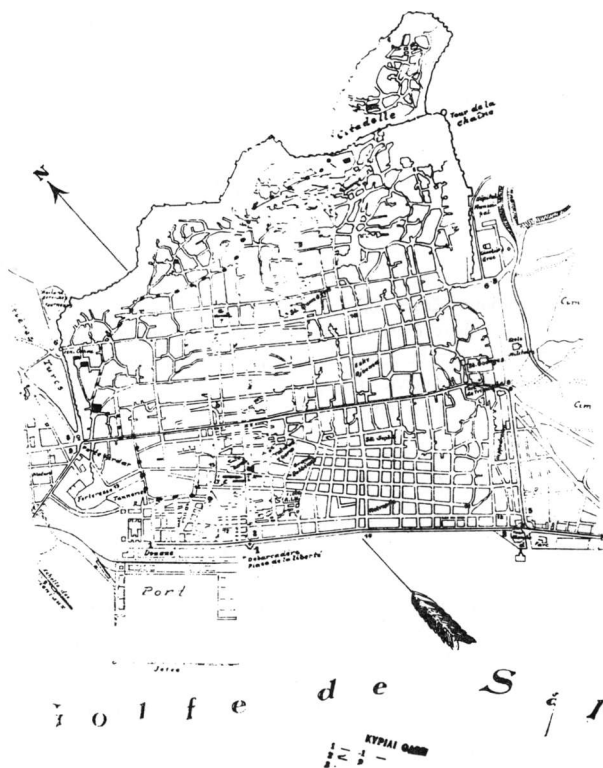
Πρόκειται γιὰ ἓναν ἄγνωστο ὀκταγωνικὸ ναό, τμήματα τοῦ ὁποίου ἀνασκάφηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια στὰ θεμέλια οἰκοδομῶν τῆς περιοχῆς Βαρδαρίου καὶ συγκεκριμένα στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο, ποὺ ὀρίζεται σήμερα ἀπὸ τίς ὁδοὺς Παπαρρηγοπούλου, Ζεφύρων καὶ Μαβίλη (σχ. 1). Τὰ οἰκόπεδα ποὺ συνθέτουν τὸ κτίριο εἶναι:

1. Οἰκόπεδο ὁδοῦ Ζεφύρων 9

Στὰ θεμέλια τῆς οἰκοδομῆς αὐτῆς ἀνασκάφηκε τὸ 1970 ἡ κόγχη τοῦ 'Οκταγώνου¹ (πίν. 1α), κατασκευασμένη μὲ ἐναλλασσόμενη τοιχοδομία ἀπὸ μαρμάρινους δόμους καὶ πλίνθους σὲ ὕψος 0,80 μ. ποὺ ἔφθανε τὰ 1,80 μ. στὴ νότια παρεῖα τοῦ σκάμματος τῆς οἰκοδομῆς (πίν. 1β). Στὸ ἴδιο οἰκόπεδο ἀποκαλύφθηκε σὲ μήκος 6,30 μ. ὁ πρὸς βορρὰν τῆς ἀψίδας τοῖχος μὲ πλάτος θεμελιώσεως 3,20 μ. καὶ ἀνωδομῆς 2,90 μ., μέσα στὸ πλάτος τοῦ ὁποίου ἄνοιξαν σὲ μεταγενέστερη φάση μία κόγχη προθέσεως. 'Επίσης ἐντοπίσθηκε στὸ νότιο ἄκρο τῆς ἀψίδας ἡ παρεῖα μιᾶς θύρας, ποὺ ὡδηγοῦσε ἐξωτερικά τοῦ ἱεροῦ (πίν. 2α). 'Ανασκάφηκε ἀκόμη σὲ μήκος 4 μ. ἡ ΒΑ πλευρὰ τοῦ στυλοβάτη τοῦ 'Οκταγώνου, ὅπου ἀποκαλύφθηκε *in situ* ἡ βάση ὀκτάπλευρου κίονα (πίν. 2β). Μία παρόμοια βάση βρέθηκε μέσα στὰ μπάζα τῆς ἀνατολικῆς παρεῖας τοῦ σκάμματος τοῦ οἰκοπέδου. Σὲ κανένα σημεῖο δὲ διαπιστώθηκε δάπεδο. Τὰ ὅστρακα ποὺ ἔδωσε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς κόγχης τοῦ 'Οκταγώνου εἶναι μεγάλος ἀριθμὸς παλαιοχριστιανικῶν ἀγγείων μὲ ἐγχάρακτες ραβδώσεις καὶ σὲ μικρότερο ποσοστὸ θραύσματα ἐφυαλωμένων

1. ΑΔ 27 (1972) Χρονικά Β₂, 'Αθήναι 1977, 570-71

βυζαντινῶν ἀγγείων τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰ. μαζί με λίγα κομμάτια ἀπὸ πρῶιμα ἐφυαλωμένα ἀγγεῖα με ὑποκίτρινη ἐφυάλωση. Σήμερα ἡ κόγχη τοῦ Ὁκτα-

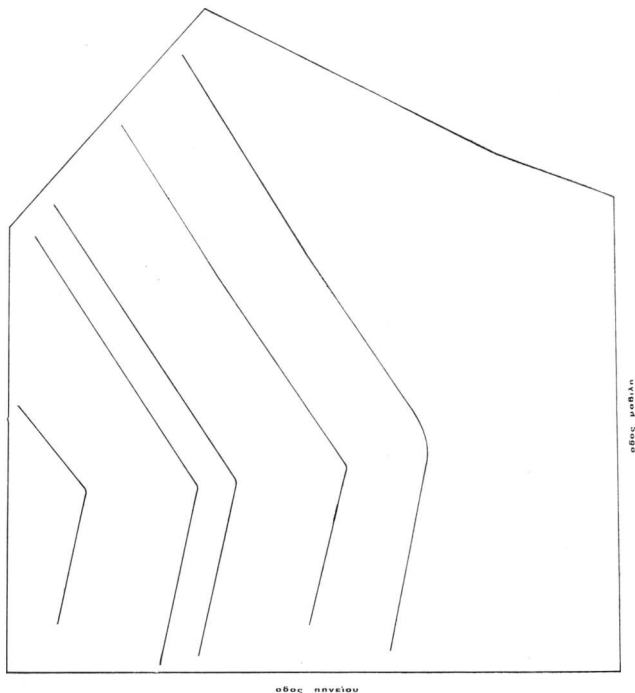

Σχ. 1. Σχέδιο τῆς παλιᾶς Θεσσαλονίκης, ὅπου σημειώνεται ἡ θέση τοῦ Ὁκταγώνου.

γώνου διατηρεῖται στὸ ὑπόγειο τῆς οἰκοδομῆς, χωρὶς νὰ ἔχουν ὁμως ἐξα-
σφαλισθεῖ οἱ προϋποθέσεις γιὰ μιὰ σωστὴ διατήρηση.

2. Οικόπεδο *όδων Πηνειοῦ καὶ Μαβίλη*

Ἐδῶ ἀποκαλύφθηκαν τὸ Μάρτιο τοῦ 1982 τμήματα ἀπὸ τῆ θεμελίωση τοῦ ἐσωτερικοῦ πυρήνα καὶ δύο πλευρῶν τοῦ στυλοβάτη καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ Ὁκταγώνου (σχ. 2). Οἱ πλευρὲς τοῦ στυλοβάτη ἀποκαλύ-

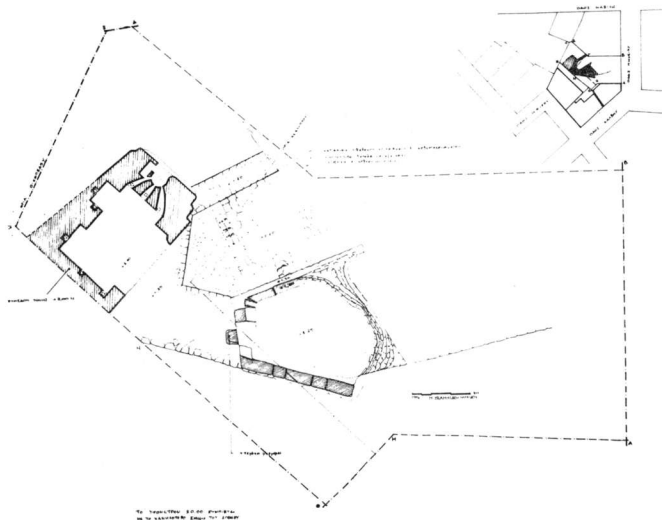

Σχ. 2. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ οἰκοπέδου Πηνειοῦ-Μαβίλη.

φθηκαν σὲ μήκος 12 μ. καὶ 7 μ. ἀντίστοιχα καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου σὲ μήκος 15 μ. καὶ 6,30 μ. (πίν. 3α). Ἐπάνω στὴ θεμελίωση τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου βρέθηκε ὀκταγωνικὸ κορινθιακὸ κιονόκρανο τοῦ τέλους 4ου - ἀρχῶν 5ου αἰ. Τὰ εὐρήματα διατηρήθηκαν στὸ ὑπόγειο τῆς οἰκοδομῆς.

3. Οικόπεδο ὁδοῦ Πηγειοῦ 8

Ἀνασκάφηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1976¹ (σχ. 3). Μετὰ τὴν κατεδάφιση τῶν παλιῶν κτισμάτων, φάνηκε στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ οἰκοπέδου τὸ caldarium ἐνὸς μικροῦ λουτροῦ τῆς τουρκοκρατίας μεῦ ὕψος διατήρησης 2 μ., ἐπά-

Σχ. 3. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς στὰ θεμέλια τῆς ὁδοῦ Πηγειοῦ 8. Διακρίνεται ἀριστερὰ τὸ caldarium τοῦ τουρκικοῦ λουτροῦ, ὁ στυλοβάτης τοῦ Ὁκταγώνου, τὸ πλινθινο δάπεδο τοῦ ρωμαϊκοῦ σπιτιοῦ καὶ τμήμα τοῦ ἐσωτερικοῦ πυρήνα τοῦ Ὁκταγώνου.

νω στὸ δάπεδο τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε ἓνα μεγάλο κορινθιακὸ κιονόκρανο (πίν. 3β). Τὸ caldarium, ποὺ εἶχε διαστάσεις 4,67 × 3,60 μ., κτίσθηκε ἐπάνω σὲ δύο ἀρχαιότερους τοίχους, πού, ὅπως ἐξακριβώθηκε ἀργότερα, ἀνῆκουν στὰ θεμέλια τοῦ στυλοβάτη καὶ τοῦ νότιου τοίχου τῆς κόγχης τοῦ Ὁκταγώνου. Ἡ υποθεμελίωσή του εἶχε ὕψος 1,50 μ. καὶ ἔδενε μεῦ δύο σειρὲς ξυλοδεσιές. Στὸ κάτω δάπεδο διατηροῦνταν στή θέση τους τμήματα τριῶν

1. ΑΔ 1976, Χρονικά ὑπὸ ἔκδοση. Τὴν ἀνασκαφὴ παρακολούθησα τότε ὡς ἐπιστημονικὴ βοηθός.

πεσσών έξαγωνικού σχήματος, οί όποίοι στήριζαν τó δεύτερο δάπεδο τού λουτρού (πίν. 4α). Ίχνη τού δαπέδου αὐτοῦ διαπιστώθηκαν σέ ὕψος 0,73 μ. ἀπό τó ἐπίπεδο τού κάτω δαπέδου. Στό νότιο τοίχο τού λουτροῦ ὑπῆρχε τó praeefurnium (πίν. 4β), πού κατασκευάσθηκε ἐπάνω στό στυλοβάτη τού 'Οκταγώνου. Ἐπάνω ἀπό τó praeefurnium διαπιστώθηκαν ἱχνη μιᾶς ὀρθογώνιας δεξαμενῆς διαστ. 2,80×1,05 μ. Μέσα στό πάχος τῆς τοιχοποιίας τού θερμοῦ οἴκου τού λουτροῦ ὑπῆρχαν ὀρθογώνιες κόγχες διαστάσεων 0,25×0,65 μ. πού χρησίμευαν ὡς ἀεριοῦλκοί γιά τή θέρμανση τού caldarium. Ὁ θερμός ἀέρας διέτρεχε τά στόμια τού praeefurnium καί ὅλο τó χῶρο τῶν ὑποκαύστων, ἐφθανε στίς τετράγωνες κόγχες καί σέ μορφή ἀτμοῦ διαμέσου πηλίνων σωλήνων, πού ξεκινοῦσαν ἀπό τίς κόγχες, διοχετευόταν σέ ὅλο τó ὕψος τῶν τοίχων, ἐξασφαλίζοντας τή θερμότητα στό χῶρο.

Στήν ὑποθεμελίωση τού λουτροῦ βρέθηκαν ὄστρακα ἀγγείων τύπου Κιοτάχειας μαζί μέ ἄλλα ἀβαφή, πού χρονολογοῦν τó κτίριο στό 17ο σί. Νοτιοδυτικά τού λουτροῦ καί σέ βάθος 2,70 μ. ἀπό τó δάπεδό του ἀποκαλύφθηκαν τμήμα ἐνός σπιτιοῦ ρωμαϊκῶν χρόνων, μέ δάπεδο ἀπό πλίνθους ἐπιχρισμένους μέ ἀσβέστη, καί μιᾶ κτιστή σκάλα μέ τρία σκαλοπάτια (πίν. 5α). Ἡ κλίμακα ἀπέχει 0,65 μ. ἀπό ἕναν τοίχο, πού σώζεται σέ μήκος 5 μ. καί ἔχει πλάτος 1,20 μ., ὁ όποίος σέ β' φάση ἐπιχρίσθηκε μέ ἀσβέστη σέ μήκος 3,30 μ. Ὁ παραπάνω τοίχος ἀνήκει στό στυλοβάτη τού 'Οκταγώνου. Κάτω ἀπό τó δάπεδο τού σπιτιοῦ διαπιστώθηκε ἀγωγός. Στήν ἐπίχωση τού δαπέδου μέ τούς πλίνθους βρέθηκαν λίγα ὄστρακα ἀγγείων τού 1ου μ.Χ. αἱ. καί πολλά ὕστερορωμαϊκά, κυρίως τού 4ου αἱ. "Ὅλο τó ὑπόλοιπο δυτικό τμήμα τού οἰκοπέδου κατελάμβανε ἡ ὑποθεμελίωση ἐνός πολῦ ἱσχυροῦ τοίχου, πού σωζόταν σέ ὕψος 2,25 μ. ἀπό τή στάθμη τῆς ὁδοῦ Πηνειοῦ. Ὁ παραπάνω τοίχος ἀνήκει στόν ὀκταγωνικό ἐσωτερικό πυρήνα τού ναοῦ (πίν. 5β). Στήν ἐπίχωσή του βρέθηκαν ὄστρακα ἀγγείων παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, μικρά κομμάτια μαρμάρου καί λίγα ὄστρακα ἐφυαλωμένων βυζαντινῶν ἀγγείων μέ ἐγγάρκτη διακόσμηση καί κίτρινη ἐφύαλωση τού 12ου-13ου αἱ.

4. *Εὐρήματα ὁδῶν Κάλβου, Καρατζᾶ καί Πηνειοῦ*

Τό 1972, κατά τή διάρκεια ἐργασιῶν τού ΟΥΘ γιά τοποθέτηση σωλήνων ὕδρευσεως στήν ὁδό Κάλβου, ἀποκαλύφθηκαν τμήματα θεμελίωσης τού ἐσωτερικοῦ πυρήνα καί τού στυλοβάτη τού 'Οκταγώνου. Στά θεμέλια οἰκοδομῆς τῶν ὁδῶν Κάλβου, Καρατζᾶ καί Πηνειοῦ¹ ἀνασκάφηκαν τήν ἴδια χρονιά οί θεμελίώσεις τού ἐσωτερικοῦ πυρήνα, τού στυλοβάτη καί τού

1. ΑΔ 27 (1972) Χρονικά Β, 505.

έξωτερικού τοίχου του 'Οκταγώνου (πίν. 6α). 'Εδῶ ἀποκαλύφθηκαν καὶ οἱ θεμελιώσεις τμημάτων του ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ τοίχου του νάρθηκα (πίν. 6β). Στὰ θεμέλια τοῦ μεγάλου πλάτους ἐσωτερικοῦ πυρήνα τοῦ ναοῦ ἀνασκάφηκε μία τετράγωνη δεξαμενὴ τῶν ὕστερων βυζαντινῶν χρόνων. Ἡ κινστέρνα ἔφερε πέτρα στὸν ἓνα τοῖχο γιὰ νὰ διευκολύνεται ὁ καθαρισμὸς τοῦ πυθμένα. Τὴν ἴδια ἐποχὴ πρέπει νὰ κατασκευάσθηκε καὶ τὸ φρεάτιο, ποὺ διακρίνεται στὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ 'Οκταγώνου, ὅπως φαίνεται στὸν πίν. 6α. Σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς δὲν δημοσιεύθηκε στὸ ΑΔ.

5. Οἰκόπεδο ὁδοῦ Καρατζᾶ

Τὸ 1970 σὲ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Καρατζᾶ βρέθηκαν τμήματα τοῦ κτιρίου¹. Δὲν ἀναφέρονται στὸ ΑΔ ἄλλες πληροφορίες, οὔτε δημοσιεύεται φωτογραφία ἢ σχέδιο.

6. Εὐρημα ὁδοῦ Ζεφύρων

Μία ἀχρονολόγητη φωτογραφία τοῦ Χ. Μακαρόνα, ποὺ βρῆκα στὸ 'Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο τὸ 1973, εἰκόνιζε τὰ θεμέλια ἑνὸς μεγάλου τοίχου, ποὺ ἔπιανε ὅλο σχεδὸν τὸ πλάτος τῆς ὁδοῦ Ζεφύρων. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ εὔρημα τῆς φωτογραφίας σχετίζεται μὲ τὸ κτίριό μας καὶ εἰκόνιζε τὸν κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Ζεφύρων ἐξωτερικὸ του τοῖχο.

Μὲ τὸ συγκρότημα τοῦ 'Οκταγώνου σχετίζεται καὶ ἡ α' φάση ἑνὸς μικροῦ λουτροῦ (σχ. 4, πίν. 7α), ποὺ ἀνασκάφηκε τὸν 'Ιούλιο τοῦ 1973 στὰ θεμέλια οἰκοδομῆς τῆς ὁδοῦ Μαβίλη 9². Τὸ λουτρὸ βρίσκεται ΝΑ τῆς κόγχης τοῦ 'Οκταγώνου καὶ ἡ πρώτη του φάση σχετίζεται μὲ τὸ μαρτύριο τοῦ συγκροτήματος.

7. Οἰκόπεδο ὁδῶν Παπαρηγοπούλου καὶ Ζεφύρων

Στὸ ἴδιο συγκρότημα ἀνήκει καὶ τὸ σχέδιο μιᾶς ἀχρονολόγητης ἀνασκαφῆς, ποὺ φυλάγεται στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης καὶ ἀπεικονίζει τμήμα κτίσματος, στὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ ὁποῖου ἐγγράφονται ἐναλλάξ ἡμικυκλικές καὶ ὀρθογώνιες κόγχες. Τὸ κτίριο περιβάλλει ἐξωτερικὸς τοῖχος (περίβολος). Τὸ μόνο ὄρατὸ σήμερα τμήμα τοῦ 'Οκταγώνου εἶναι ἓνα λείψανο τοίχου μήκους 2 μ. καὶ ὕψους 1 μ., ποὺ βρίσκεται πλάι στὴν εἴσοδο τῶν λουτρῶν ΦΟΙΝΙΞ (πίν. 7β). καὶ πρέπει ν' ἀνήκει στὸν ἐσωτερικὸ του πυρήνα. Μὲ βάση τὰ εὑρήματα τῶν παραπάνω οἰκοπέδων καὶ τὸ φύλλο λεπτομερειῶν τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης ὁ κ. 'Αργ. Κούντουρας σχεδίασε τὴν κάτοψη τοῦ συγκροτήματος καὶ τοῦ ναοῦ³, ἡ ὁποία σὲ ἀρκετὰ σημεῖα εἶναι βέβαια ὑποθετικὴ (σχ. 5 καὶ 8).

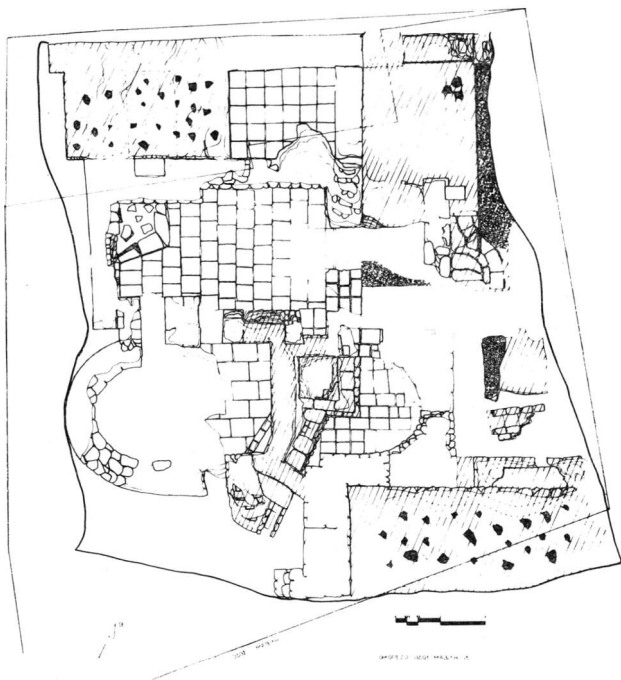
1. 'Ο.π. ΑΔ 27, 505.

2. ΑΔ 29 (1973-74) Χρονικά Ββ, 681 καὶ 737.

3. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν κ. Α. Κούντουρα γιὰ τὴν πολὺτιμη βοήθειά του στὴ σχεδία-

Τὸ Ὑκτάγωνο

Ὁ ναός ανήκει στὰ ἐλεύθερα όκτάγωνα (σχ. 8), ἔχει διαστάσεις 54×59 μ. καί εἶναι κατασκευασμένος μέ ἐναλλασσόμενη τοιχοδομία ἀπό μαρμαρίνους δόμους καί πλίνθους. Ἀποτελεῖται ἀπό ἕναν ἰσχυρό

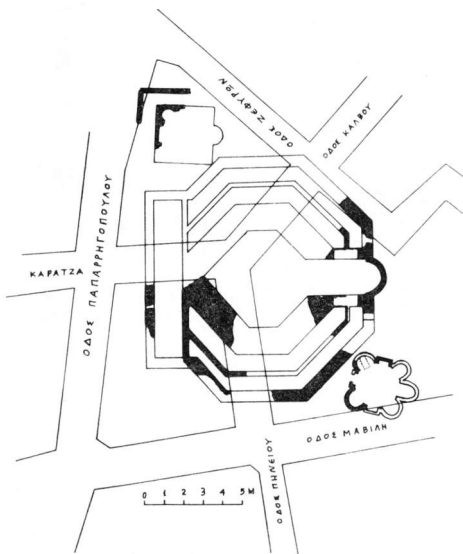
Σχ. 4. Κάτοψη τῶν ἐρείπιων τοῦ λουτροῦ τῆς οδοῦ Μαβίλη 9.

όκταγωνικό πυρῆνα διαμ. 22 μ. καί πλάτους πλευρᾶς 7 μ., μέσα στοῦ πάχος τοῦ ὁποίου ανοίγονταν πιθανότατα ἡμικυκλικές κόγχες. Τὴν παρουσία κογχῶν στὰ περίκεντρα κτίρια θεώρησε ὁ J. Lassus¹ πρόσφορη γιὰ τὴ δη-

ση τοῦ Ὑκταγώνου καί τοῦ συγκροτήματος. Ἐπίσης τὴν ἔφορο κ. Ι. Βοκοτοπούλου γιὰ τὴν παραώρηση τοῦ σχετικοῦ φύλλου λεπτομερειῶν τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, καθὼς καί τὸ φίλο κ. Θ. Παπαζῶτο γιὰ τὴ σχεδίαση τοῦ ἀρχικοῦ σκαριφήματος τοῦ Ὑκταγώνου.

1. J. Lassus, Les sanctuaires chrétiennes de Syrie, Paris 1932, 183.

μιουργία μικρών παρεκκλησίων μαρτύρων, τὰ ὅποια οἱ πιστοὶ προσκυνούσαν μετὰ τὴ σειρὰ. Ὁ πυρῆνας περιβάλλεται ἀπὸ ὀκταγωνικὸ στυλοβάτη πλάτους 1,20 μ., ποὺ μαζί με τὸν πλάτους 3,20 μ. ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ σχηματίζει διπλὴ στοὰ με ἄνοιγμα 3,60 μ., διαμέσου τῆς ὁποίας γινόνταν ἡ κυκλοφορία πρὸς τὸ μαρτύριο. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ὀκταγώνου ὑπῆρχε νάρθηκας μήκους 40 μ. καὶ πλάτους 7 μ.

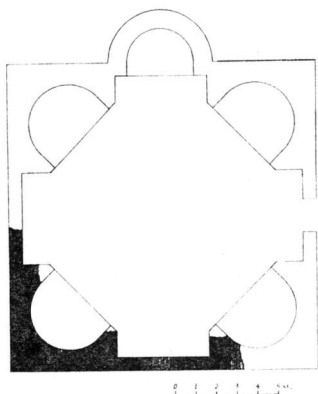

Σχ. 5. Τοπογραφικὸ τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ὀκταγώνου μετὰ τὸ βαπτιστήριον καὶ τὸ μαρτύριο.

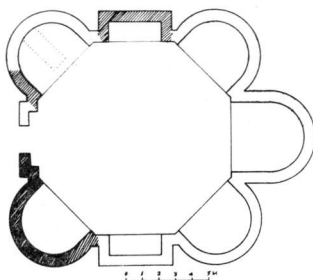
Ἀπὸ τὴν ἀναμφισβήτητα πλούσια ἐσωτερικὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ ἐλάχιστα εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ σώθηκαν. Τὸ δάπεδο τῆς κόγχης εἶχε ἀφαιρεθεῖ καὶ σὲ κανένα οἰκόπεδο δὲ βρέθηκε δάπεδο, ποὺ ὥστόσο ὑποθέτουμε πὼς ἦταν στρωμένο μετὰ μαρμάρινες πλάκες ἢ μαρμαροθέτημα.

Ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο ἀρχιτεκτονικὸ διάκοσμο τοῦ ναοῦ σώθηκαν μόνον οἱ βάσεις τεσσάρων κιόνων καὶ πέντε κορινθιακὰ κιονόκρανα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ (πίν. 8α) καὶ βρίσκονται σήμερον στὴ συλλογὴ γλυπτῶν τῆς Ροτόντας. Ἡ ὁμάδα τῶν παραπάνω κιονοκράνων, σύμφωνα με

πρόσφατες μελέτες, χρονολογείται στο τέλος 5ου-άρχες 6ου αι.¹. Στις διαστάσεις των κιονοκράνων αυτών, που έχουν διάμετρο 55 εκ., ύψος 69 και άβακα 90 εκ. ταιριάζουν δύο ακόσμητα επιθήματα από τη Ροτόντα² (πίν. 8β), το ένα από τα οποία έχει χαραγμένα στη μία πλευρά τα γράμματα ΙΕ. Μὲ τὸ κτίριο σχετίζονται ἀκόμη μία βάση κι ἕνα ἐπίκρανο παραστάδας

Σχ. 6. Κάτοψη τοῦ βαπτιστηρίου.

Σχ. 7. Κάτοψη τοῦ μαρτυρίου τοῦ συγκροτήματος.

μὲ ὁμοία ἄκανθα (πίν. 8γ) καὶ ἐνδεχομένως ἡ βάση γωνιακοῦ κίονα, ποὺ παρουσιάζει, ὅπως καὶ τὰ κορινθιακὰ κιονόκρανα, μεγάλες ὁμοιότητες μὲ τὸ γλυπτὸ διάκοσμο τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων. Τὸ μοναδικὸ ἀρχιτε-

1. Χ. Τσιούμη-Δ. Μπακιτζῆ, Κιονόκρανα τῆς συλλογῆς Ροτόντας Θεσσαλονίκης, «Μακεδονικά» 19 (1979) 16-17. Ρ. L e m e r l e, Philippes et la Macédoine orientale, Paris 1945, 406. J. Ρ. S o d i n i, La sculpture architecturale à l'époque paléochrétienne en Illyricum, «Εἰσηγήσεις τοῦ δεκάτου διεθνoῦς συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας», Θεσσαλονίκη 1981, 31 κ.έ. R. F a r i o l i, La scultura architettonica, «Corpus della scultura paleocristiana di Ravenna, Roma 1969, πίν. 12. Β. A g n e l l o, Il ritrovamento subarqueo, «Byzantion» 33 (1963). W. G. B e i s c h, The History Production and Distribution of the Late Antique Capital in Constantinople, 219. Γιά τίς δύο τελευταίες παραπομπές εὐχαριστῶ τὸν κ. Α. Μέντζο.

Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι τὰ παραπάνω κιονόκρανα, ἂν καὶ ἐξακολουθοῦσαν νὰ κατασκευάζονται μέχρι τὴν ἀρχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, χρησιμοποιήθηκαν τουλάχιστον πάνω ἀπὸ μιὰ τεσσαρακονταετία.

2. Εὐχαριστῶ τὴν κ. Δήμητρα Μπακιτζῆ γιὰ τὴν ὑπόδειξη αὐτῇ.

κτονικό μέλος, πού βρέθηκε *in situ*, είναι ή βάση ενός κίονα στη ΒΑ γωνία του στυλοβάτη. Ο οκταγωνικός κίονας από τις επιχώσεις του οικοπέδου της οδού Ζεφύρων 9, μαζί με τὸ ἐπίσης οκταγωνικό κιονόκρανο τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο τῶν ὁδῶν Μαβίλη καὶ Πηνειοῦ, πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τοὺς γωνιακοὺς κίονες τῆς περιμετρικῆς στοᾶς τοῦ ὑπερώου. Μὲ τὸ γλυπτό διάκοσμο τοῦ ναοῦ σχετίζονται ἀκόμη τρία κιονόκρανα τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων.

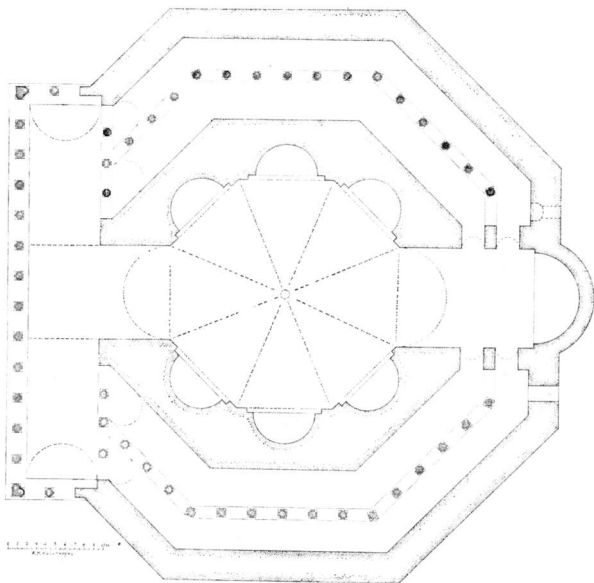
Τὰ ἐλάχιστα λείψανα τοῦ κτιρίου δὲν ἐπιτρέπουν βάσιμες ὑποθέσεις γιὰ τὴ στέγασή του. Ἐνας τεράστιος θόλος μὲ νευρώσεις, στὸ τύμπανο τοῦ ὁποίου ἀνοιγόταν παράθυρα, πρέπει νὰ κάλυπτε τὸ κέντρο τοῦ οκταγώνου, ἐνῶ χαμηλότερου ὕψους καμάρες θὰ στέγαζαν τὶς στοᾶς, πού ἐξωτερικὰ καλύπτονταν μὲ μονόριχτη στέγη. Καμάρες ἢ σιαυροθόλια θὰ κάλυπταν τὸ νάρθηκα. Ἀπὸ τὴν κάτοψη τοῦ ναοῦ φαίνεται καθαρὰ ἡ σχέση του μὲ τὸ Ὑκτάγωνο τοῦ γαλεριανοῦ συγκροτήματος¹, ἕναν πιὸ ἐξελιγμένο τύπο τοῦ ὁποίου, ὡς πρὸς τὴ στοᾶ, ἀποτελεῖ τὸ Ὑκτάγωνο πού μελετοῦμε. Τὴν ἴδια περίπου μορφή (μὲ ἐναλλασσόμενες ἡμικυκλικὲς καὶ ὀρθογώνιες κόγχες), ἀλλὰ σὲ μικρότερη κλίμακα, εἶχε καὶ τὸ βαπτιστήριο πού ἀνασκάφηκε τὸ 1980 ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Ν. Μουτσόπουλο στὴ Ροτόντα. Πιθανότατα, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου ἀπὸ τὸ νάρθηκα στὸν κυρίως ναό, θὰ ὑπῆρχαν κοχλίες (κλίμακες), πού ὡδηγοῦσαν στὴ βάση τοῦ θόλου, ὅπως συμβαίνει στὴ Ροτόντα καὶ τὸ Ὑκτάγωνο τοῦ γαλεριανοῦ συγκροτήματος.

Βαπτιστήριο. Ἡ κάτοψη τοῦ βαπτιστηρίου τοῦ συγκροτήματος συμπληρώθηκε μὲ βάση τὸ σχέδιο μιᾶς ἀχρονολόγητης ἀνασκαφῆς, πού ἀπεικονίζειται στὸ σχετικὸ φύλλο λεπτομερειῶν τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης (σχ. 6). Ἐχει μορφή οκταγώνου, πού ἐγγράφεται σὲ τετράγωνο, καὶ διαστάσεις 15×15 μ. Μέσα στὸ πλάτος ἰσὺν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ τετραγώνου ἀνοίγονται διαδοχικὰ ὀρθογώνιες καὶ ἡμικυκλικὲς κόγχες. Τὴν ἴδια κάτοψη παρουσιάζουν τὰ βαπτιστήρια τοῦ Ἀγίου Ἀκιλίνου, Ἀγίου Γρηγορίου καὶ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Μιλάνου, πού χρονολογοῦνται στὸν 5ο αἰ.², καὶ στὴν Ἑλλάδα τὸ βαπτιστήριο τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαστιχάρη στὴν Κῶ, τοῦ Ἰδίου

1. Γ. Κνιθᾶκη, Τὸ Ὑκτάγωνο τῆς Θεσσαλονίκης, Νέα προσπάθεια ἀναπαραστάσεως, ΑΔ 30 (1975) 90-119.

2. A. Katchatrian, Les baptistères paléochrétiens, Paris 1962, f 327, 329, 331. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Ch. Delvoye, Les caractéristiques de l'architecture paléobyzantine, «Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1967, 93, ὁ Ἅγιος Ἀμβρόσιος σὲ ἐπίγραμμα πού συνέθεσε γιὰ τὸ οκταγωνικὸ βαπτιστήριο τοῦ Μιλάνου, γράφει ὅτι διάλεξε τὸ σχῆμα αὐτὸ λόγω τῆς συμβολικῆς ἀξίας τοῦ ἀριθμοῦ 8, πού ὑπερβαίνει τὸν ἀριθμὸ 7, ὁ ὁποῖος εἶναι ἄθροισμα τοῦ ἀριθμοῦ 3, συμβόλου τῆς ψυχῆς, λόγω τῶν τριῶν θεολογικῶν ἀρετῶν, καὶ τοῦ ἀριθμοῦ 4, συμβόλου τῆς ὕλης λόγω τῶν τεσσάρων στοιχείων.

αί. Έπάνω στά έρειπία του βαπτιστηρίου ιδρύθηκαν τó 16ο αί. τά τουρκικά λουτρά ΦΟΙΝΙΞ (Paşa Hamamı). Πρέπει νά σημειωθεί ότι και τó άδημοσίευτο βαπτιστήριο τής Ροτόντας, σέ σχήμα ελεύθερου όκταγώνου, έχει τís ίδιες διαστάσεις (15×15 μ.), όπως και τó βαπτιστήριο του συγκροτήματος του Βαρδαρίου.

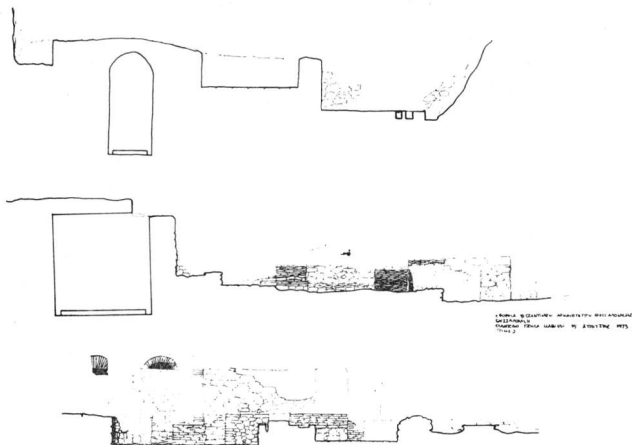

Σχ. 8. Κάτοψη του 'Οκταγώνου.

Μαρτύριο. Η μορφή του μαρτυρίου (σχ. 7) προέκυψε έπειτα από λεπτομερείς παρατηρήσεις των έρειπίων του λουτρού, που ανασκάφηκε στο οικόπεδο τής οδού Μαβίλη 9 (σχ. 4, 9 και πίν. 7α). Η έλλειψη άντιστοιχίας ανάμεσα στις δύο κόγχες του λουτρού, ή παρουσία δύο καμαρωτών τάφων στά θεμέλιά του, ή ύπαρξη μιās θύρας που σέ β' φάση φράχθηκε, δημιούργησε τήν ύποψία, ότι τó λουτρό προήλθε από μετασκευή παλιότερου κτίσματος, που λόγω τής θέσης του¹, νοτίως τής άψίδας του 'Οκταγώνου, πρέ-

1. A. Grabar, *Martyrium*, London 1972, I, 340.

πει να ήταν μαρτύριο. Δύο μαρτύρια, που ανασκάφηκαν τελευταία στη Θεσσαλονίκη, εντοπίσθηκαν σε ανάλογη ως προς το ιερό θέση· ένα κυκλικό, πλάι στη νότια είσοδο της Ροτόντας, κι ένα σταυρικού σχήματος, προσαρτημένο στο νότιο τοίχο της κοιμητηριακής βασιλικής της οδού 3ης Σεπτεμβρίου¹. Ἡ μορφή τοῦ μαρτυρίου που ἀνιχνεύθηκε εἶναι ἀρκετά σπά-

Σχ. 9. Ἡ Τομή τοῦ λουτροῦ τῆς οδοῦ Μαβίλη 9.

νια, ἀλλὰ συμφωνεῖ μετὰ τίς ὑπάρχουσες ἐνδείξεις. Πρόκειται γιὰ ἕνα ὀκτάγωνο μετὰ ἐλεύθερες κόγχες, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες παρεμβάλλονται «οἶκοι». Τὸ μαρτύριο ἔχει ὅμοιες διαστάσεις μετὰ τὸ βαπτιστήριο τοῦ συγκροτήματος (15×15 μ.) καὶ πρέπει νὰ στεγαζόταν μετὰ θόλο. Τὸ ὅτι οἱ κόγχες του ἦταν ἐλεύθερες, φαίνεται ἀπὸ τὴν παρουσία ἀρμολογήματος στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ τοίχου, ποὺ συνδέει τὴ ΝΔ μετὰ τὴ ΒΔ κόγχη τοῦ μαρτυρίου. Ἀνάλογη κότωση παρουσιάζουν τὰ βαπτιστήρια τῆς Novara καὶ τοῦ Como τῆς Βορείου Ἰταλίας, ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 5ο αἰ. καὶ τοῦ Lomello στὴν ἴδια περιοχὴ, ποὺ τοποθετεῖται στὸν 7ο αἰ.²

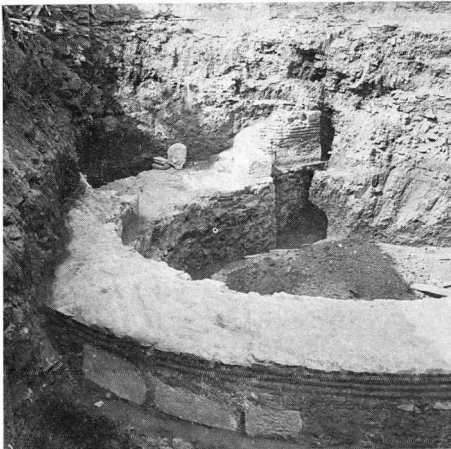
Τὰ μαρτύρια ἦταν μικροὶ οἶκοι προσευχῆς, ποὺ ἄρχισαν νὰ ἰδρύονται

1. Ε. Μαρκή - Ἀγγέλου, Τὸ σταυρικὸ μαρτύριο καὶ οἱ χριστιανικοὶ τάφοι τῆς οδοῦ 3ης Σεπτεμβρίου, ΑΕ 1981, Ἀρχ. Χρον. 53-69.

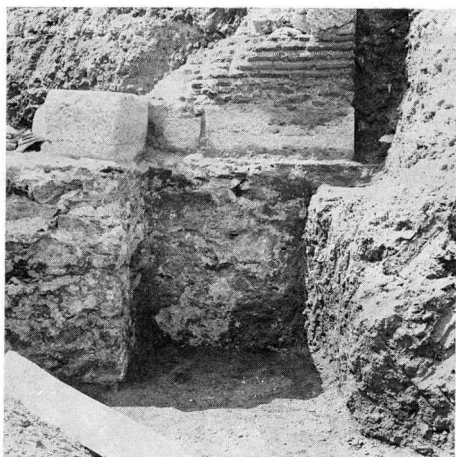
2. Α. Katchatrian, ὁ.π., f. 333, 334, 335.

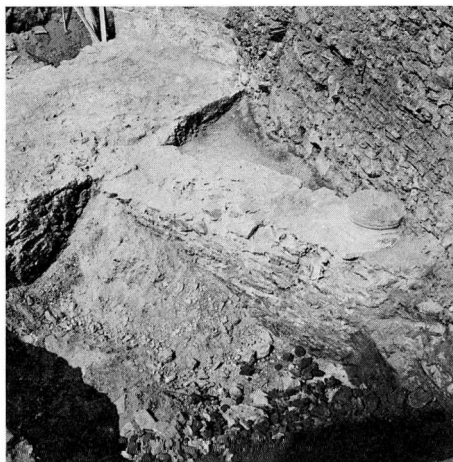
α. Ἡ κόγχη τοῦ ὀκταγώνου, ὅπως ἀποκαλύφθηκε στὰ θεμέλια οἰκοδομῆς τῆς ὁδοῦ Ζεφύρων 9.

β. Ἡ ἀψίδα τοῦ ὀκταγώνου ἀπὸ βορρά. Διακρίνεται ἡ τοιχοδομία τοῦ κτιρίου καὶ ἡ ὑποθεμελίωσή του.

α. Ἡ παρεῖα μιᾶς θύρας στὸ νότιο τοῖχο τῆς κόγχης.

β. Ἀποψη τῆς βάσης τοῦ ὀκτάπλευρον κίονα, ὅπως βρέθηκε
στὸ βόρειο στυλοβάτη τοῦ ναοῦ.

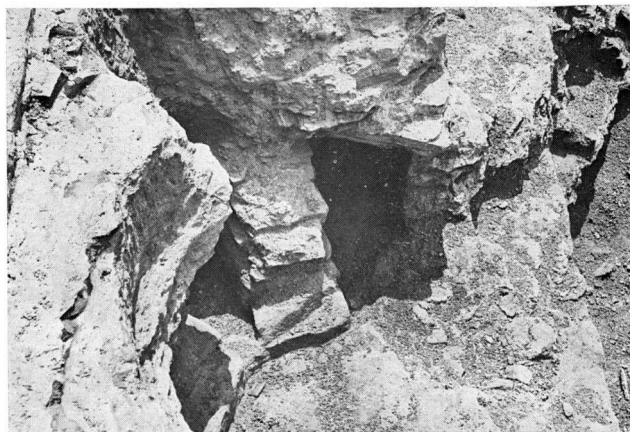
α. Οί θεμελιώσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου καὶ τοῦ στυλοβάτη τοῦ ὀκταγώνου, ὅπως βρέθηκαν στὰ θεμέλια οἰκοδομῆς τῶν ὁδῶν Μαβίλη καὶ Πηνειοῦ. Στὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο διακρίνεται ὀκταγωνικὸ κορινθιακὸ κιονόκρανο.

β. Ἀποψη τοῦ τουρκικοῦ λουτροῦ ποὺ διατηρεῖται στὸν ἀκάλεπτο χῶρο οἰκοδομῆς τῆς ὁδοῦ Πηνειοῦ 8. Στὸ κέντρο τὸ κορινθιακὸ κιονόκρανο, ὅπως βρέθηκε μετὰ τὴν κατεδάφιση τῶν παλιῶν κτισμάτων.

α. Οἱ κόγχες ποὺ χρησιμοποιεῖσαν γιὰ τὴ διοχέτευση τοῦ θερμοῦ ἀέρα καὶ ἓνας πεσσίσκος τῶν ὑποκαύσεων τοῦ τουρκικοῦ λουτροῦ τῆς ὁδοῦ Πηγειοῦ 8.

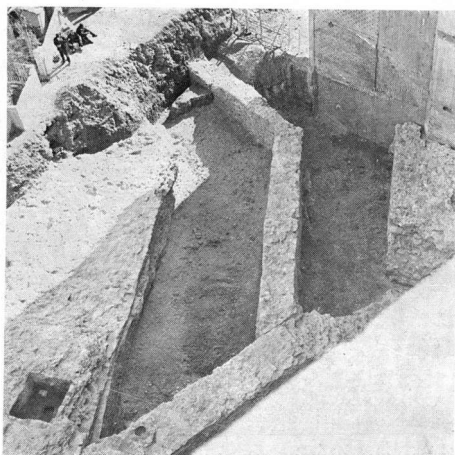
β. Ἀποψη τοῦ *prae-furnium* τοῦ λουτροῦ τῆς ὁδοῦ Πηγειοῦ 8.

α. Τὸ δάπεδο καὶ ἡ κλίμακα τοῦ ρωμαϊκοῦ σπιτιοῦ. Στὸ κέντρο ἡ θεμελίωση τοῦ στυλοβάτη τοῦ ὀκταγώνου, τμῆμα τῆς ὁποίας ἐπιχρίσθηκε μὲ ἀσβέστη σὲ μεταγενέστερη ἐποχή.

β. Τμῆμα τοῦ ἐσωτερικοῦ πυρήνα τοῦ ὀκταγώνου, ὅπως βρέθηκε στὸ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Πηνειοῦ 8.

α. Ἀποψη τῶν θεμελιώσεων τοῦ ἐσωτερικοῦ πυρήνα, τοῦ στυλοβάτη καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ ὀκταγώνου στὰ θεμέλια οἰκοδομῆς τῶν ὁδῶν Κάλβου, Καρατζᾶ καὶ Πηγειοῦ. Διακρίνεται ἀριστερὰ ἡ τετράγωνη κινστέρινα καὶ δεξιὰ τὸ φρεάτιο.

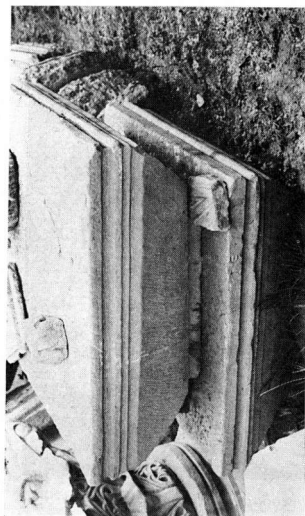
β. Οἱ θεμελιώσεις τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τμημάτων τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκα τοῦ ὀκταγώνου στὸ οἰκόπεδο τῶν ὁδῶν Κάλβου-Καρατζᾶ καὶ Πηγειοῦ.

α. Ἀποψη τοῦ λουτροῦ στὰ θεμέλια οἰκοδομῆς τῆς ὁδοῦ Μαβίλη 9.

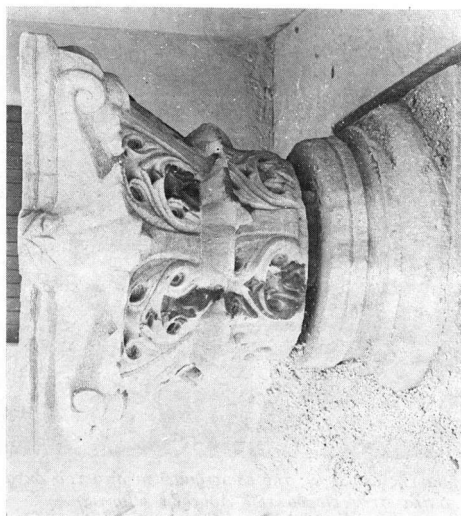
β. Μικρὸ τμήμα τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ πυλῶνα τοῦ ὀκταγώνου δίπλα στὴν εἴσοδο τῶν Λουτρῶν «Φοῖνιξ».

β. Δύο άξόσημητα ἐπιθήματα ἀπὸ τῆς Ροτόντας, πρὸς ταυριάζουσι
στὶς διαστάσεις τῶν κιονοκρανίων τοῦ ὀκταγώνου.

γ. Ἐπίκρανο καὶ ἡ βάση παραστάδας ἀπὸ τῆς
σύνθεσιν τῆς Ροτόντας.

α. Κρονθιακὸ κιονόκρανο μὲ τὴν βάση του ἀπὸ τὸ
ὀκτάγωνο τοῦ Βαυθαρίου.

ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. στὰ νεκροταφεῖα, γιὰ νὰ στεγάζουν τὸν τάφο κάποιου μάρτυρα¹. Μετὰ τὴν ἐπικράτηση ὁμῶς τοῦ διαμελισμοῦ τῶν ὁσίων τῶν μαρτύρων, ἐμφανίζεται στὴν ἀνατολὴ τὸ φαινόμενο τῆς κατασκευῆς μαρτύρων καὶ μέσα στὶς πόλεις. Τὰ μαρτύρια αὐτὰ ἦταν προσαρτημένα στοὺς ναοὺς γενικῆς λατρείας καὶ ἀφιερωμένα στὴν ἀναμνηστικὴ λατρεῖα συγκεκριμένου μάρτυρα². Τὸ φαινόμενο αὐτὸ γενικεῦεται στὸ β' μισό τοῦ 5ου αἰ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὅλοι οἱ ναοὶ ἦταν ἀφιερωμένοι ἀποκλειστικὰ στὴ λατρεῖα τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ τὰ μαρτύρια συνδέονταν μὲ τὴν ἀναμνηστικὴ λατρεῖα συγκεκριμένου μάρτυρα, ποὺ εἴτε ἀνῆκε στὸ τοπικὸ μαρτυρολόγιο εἴτε μεταφέρθηκε ἀπὸ ἄλλου. Κατὰ τὸν Grabar, ἡ τοποθέτηση λειψάνων μαρτύρων σ' ἓνα ἀπὸ τὰ παραβήματα τοῦ ἱεροῦ (παστοφόρια), ποὺ παρατηρεῖται στὸν 6ο αἰ., σήμανε τὴν ἀρχὴ τῆς ἀφιέρωσης τῶν ναῶν στὸ ὄνομα τῶν μαρτύρων, τοὺς ὁποίους ὡς τότε τιμοῦσαν μόνο στὰ προσαρτημένα στὶς ἐκκλησίες μαρτύρια³.

Σύμφωνα μὲ τὴν Passio altera τοῦ Ἀωνόμου, ἡ περιοχὴ τῆς Χρυσῆς Πύλης ἦταν ὁ τόπος μαρτυρίου τοῦ Ἀγίου Νέστορος, ὅπου, μετὰ τὴ νίκη τοῦ κατὰ τοῦ Λυαίου, μεταφέρθηκε κατὰ διαταγὴ τοῦ Μαξιμιανοῦ καὶ ἀποκεφαλίσθηκε ἀπὸ τὸν προτέκτορα Μινουκιανό⁴. «Ὅργισθεις οὖν ὁ βασιλεὺς, ἐκέλευσεν ὡς χριστιανόν, ἀπενεχθῆναι αὐτὸν ἐν τοῖς δυτικοῖς τῆς πόλεως μέρεσιν, ἐν τῇ ἐπονομαζομένῃ Χρυσῇ Πύλῃ»⁵. Μὲ τὴν ἀναμνηστικὴ λατρεῖα τοῦ τόπου μαρτυρίας τοῦ ἀθλητοῦ Νέστορος, πρέπει, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ συνδέεται τὸ μαρτύριο τοῦ μεγάλου ὀκταγωνικοῦ ναοῦ τῆς περιοχῆς Βαρδαρίου⁶.

Χρονολόγησις. Δὲν ὑπάρχουν ἀκριβῆ στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγησις τοῦ Ὀκταγώνου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κιονόκρανα. Ἡ ἀρχαϊκὴ μορφή τοῦ ναοῦ ὁμῶς

1. A. Grabar, *Martyrium*, δ.π., I, 47 καὶ 335.

2. A. Grabar, δ.π., I, 348, καὶ J. Lassus, δ.π., 158. Σύμφωνα μὲ τίς ἀπόψεις τῶν παπῶν ἐρευνητῶν τὸ λείψανο τοῦ μάρτυρα τοποθετεῖται σ' ἓνα πλευρικὸ οἰκοδόμημα, ποὺ ἀκολοθεῖ τὴν παράδοσι τῶν μανσωλείων, στὸ πλάι τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ παρουσία του ἐπιβάλλει σ' ὁλόκληρο τὸ ναὸ μιὰ μορφή ἀφιερωμένη στὰ μανσωλεῖα-μαρτύρια.

3. A. Grabar, δ.π., 342, καὶ J. Lassus, δ.π., 161.

4. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint-Demétrius*, II, *Commentaire*, Paris 1981, 200.

5. Μ. Χατζηγιάννου, Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης, β' ἐκδ., Θεσσαλονίκη 1979, 31.

6. Ἡ τοπογραφικὴ ἐνδειξη «ἐν τῇ ἐπονομαζομένῃ Χρυσῇ Πύλῃ» ἐνισχύει τὴν ἀποψη ὅτι τὸ Ὀκτάγωνο ἦταν μαρτύριο. Σύμφωνα μὲ τὴ συνθήκη τῆς Ἀφρικῆς τοῦ 401, τὰ μαρτύρια θεωροῦνται νόμιμα, μόνον ὅταν ἰδρύνονται ἐκεῖ ποὺ βρίσκεται ἓνα λείψανο ἢ ὅπου μιὰ σοβαρὴ παράδοσις τοποθετεῖ τὴν κατοικία, τὴν ιδιοκτησία ἢ τὸν τόπο ἐκτέλεσης κάποιου μάρτυρα.

καί τὸ μέγεθός του, ποὺ προϋποθέτει πολυετὴ κατασκευή, ἐπιβάλλουν νὰ δεχθῶμε γι' αὐτὸ μιὰ πρῶιμότερη χρονολόγηση ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου-ἀρχῆς βου αἰ., ὅπου τοποθετεῖται ἡ κατασκευὴ τους.

Στὴ σειρὰ τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 'Οκτάγωνο τοῦ Βαρδαρίου φαίνεται νὰ κατασκευάσθηκε μετὰ τὸ 'Οκτάγωνο τοῦ γαλεριανοῦ συγκροτήματος, ποὺ κατὰ μία τελευταία ἄποψη εἶναι κτίσμα τοῦ Θεοδοσίου¹ καὶ μετὰ τὴ μετατροπὴ τῆς Ροτόντας σὲ ναὸ (τέλος 4ου αἰ.)², ποὺ χρησίμευσε ὡς πρότυπο γιὰ τὴν κατασκευὴ του. Δὲν ἀποκλείεται τὰ δύο κτίρια (Ροτόντα καὶ 'Οκτάγωνο) νὰ εἶχαν προγραμματισθεῖ μαζί, ἀλλὰ τὸ δεῦτερο νὰ ὀλοκληρώθηκε πολὺ ἀργότερα (τέλος 5ου-ἀρχῆς βου αἰ.). Στὸ χρονολογικὸ συσχετισμὸ τῶν δύο παραπάνω μνημείων συνηγορεῖ καὶ ἡ θέσις τους στὰ δύο ἄκρα τῆς πόλης, ποὺ φαίνεται ὅχι τυχαία, ἀλλὰ σὰν ἀποτέλεσμα ἐπιλογῆς κάποιου φιλόδοξου οἰκοδομικοῦ σχεδιασμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ φαίνεται ἔργο ἐνὸς ἀνθρώπου, τοῦ Θεοδοσίου ἴσως. Τὸ οἰκοδομικὸ αὐτὸ πρόγραμμα προέβλεπε τὴν ἀντίστοιχη ἱδρυση, κοντὰ στὶς δύο κύριες πύλες τῆς πόλης, ἐνὸς μνημείου μὲ θριαμβευτικὸ καὶ τιμητικὸ γιὰ τοὺς μάρτυρες χαρακτῆρα (Ροτόντα) κι ἐνὸς μνημείου ἀφιερωμένου στὴ μνήμη συγκεκριμένου μάρτυρα ('Οκτάγωνο τῆς Χρυσῆς Πύλης). Σὲ μιὰ πρῶιμη χρονολόγηση τοῦ 'Οκταγώνου συνηγορεῖ, ἐκτός ἀπὸ τὴν κάτοψή του, ποὺ παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὸ γαλεριανὸ 'Οκτάγωνο, τὸ κορινθιακὸ κιονόκρανο τοῦ 4ου αἰ., ποὺ βρέθηκε στὸ θεμέλιό τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ τοίχου. Ἀντίθετα σὲ ὀψιμότερη χρονολόγηση μᾶς κατευθύνει ἡ παρουσία τῆς διπλῆς στοᾶς (στὴ Ροτόντα ὑπάρχει μόνο μία) καὶ τοῦ νάρθηκα, ποὺ ἐμφανίζεται σὲ πολὺ μεταγενέστερα 'Οκτάγωνα ('Οκτάγωνο τῆς Παρθένου στὸ Γαριζίν, 'Οκτάγωνο Φιλίππων, Ἅγιος Βιτάλιος)³. Ἔτσι τὸ θέμα τῆς χρονολόγησης τοῦ 'Οκταγώνου μένει ἀκόμη ἀνοικτό. Ὅπως δὴ ποτε ὅμως τὸ κτίριο πρέπει νὰ κατασκευάσθηκε μέσα στὸν 5ο αἰ.

Ὁ βίος τοῦ κτιρίου ὑπῆρξε πολὺ σύντομος. Ἐνας μεγάλος σεισμὸς ποὺ τοποθετεῖται πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ, γύρω στὰ 518, οἱ ἐπιπτώσεις

1. Χαράλαμπος Μπούρα, Παρατηρήσεις στὸ ὀκτάγωνο τῆς Θεσσαλονίκης, «Xe Congrès International d'Archéologie Chrétienne», Thessalonique 1980, Résumé, 69-70.

2. Τὴν ἄποψη αὐτὴ δέχεται ὁ Τορκ καὶ ἡ Μαρία Σωτηρίου, Προβλήματα τῆς εἰκονογραφίας τοῦ τρούλου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης, ΔΧΑΕ, Περίοδος Δ', Τόμος ΣΤ', 1970-72, Ἀθῆναι 1972, 191-204. Ἡ Μ. Σωτηρίου πιστεύει ὅτι ἡ θεματολογία τοῦ τρούλου τῆς Ροτόντας ἐμφανίζεται μετὰ τὸ θρίαμβο τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ βρίσκει πλήρη ἀνάπτυξη στὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Θεοδοσίου.

3. R. Krauthheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, London 1965, 116, 119, καὶ Στ. Πελεκανίδης, Ἀνασκαφὴ Φιλίππων, ΠΑΕ 1979, 97

του όποίου άνιχνεύθηκαν τελευταία στην 'Αχειροποίηση¹ και τη Ροτόντα, πρέπει νά κατέστρεψε τὸ 'Οκτάγωνο. 'Ο αντίκτυπος του σεισμοῦ σὲ συνδυασμὸ μὲ μία πληροφορία τοῦ Ψευδοκωδινού, ὅτι ὁ 'Αναστάσιος Δίκορος χρησιμοποίησε στὸ ναὸ τοῦ 'Αγίου Πλάτωνος δέκα ἀνάγλυφους κίονες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη², ἴσως ἀποτελεῖ ἔνδειξη γιὰ τὴν προέλευση τῶν κίωνων αὐτῶν ἀπὸ τὸ κατεστραμμένο 'Οκτάγωνο. Μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ 'Οκταγώνου, ἀλλ' ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς, ἓνα μοναστήρι ἐγκαθίσταται στὸ χῶρο τοῦ συγκροτήματος. Σύμφωνα μὲ τὰ ὁστρακα ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ λουτροῦ τῆς ὁδοῦ Μαβίλη 9 (ἄφθονα παλαιοχριστιανικά καὶ λίγα πρώιμα βυζαντινά), ἡ ἐγκατάσταση αὐτὴ δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ σεισμό. Τότε τὸ μαρτύριο μετατρέπεται σὲ λουτρὸ τῆς μονῆς καὶ ἡ λατρεία τοῦ ἁγίου Νέστορος μεταφέρεται στὴν περιοχὴ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου, ὅπου κατὰ παράδοση ὁ Fetiyé τεκέ³, κτισμένος στὴν πλατεία νοτίως τῆς βασιλικῆς, ἦταν προηγουμένως ναὸς ἀφιερωμένος στὴ μνήμη του.

Ἡ περισυλλογὴ ἀριθμοῦ ποικίλων ὁστράκων βυζαντινῶν ἀγγείων κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς κόγχης τοῦ 'Οκταγώνου, ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ τὰ πρώιμα ἐφυαλωμένα μέχρι τὰ βυζαντινά, καὶ ἡ διάνοιξη μιᾶς κόγχης προθέσεως στὸν ἀνατολικὸ τοίχο του, ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση, ὅτι ὁ χῶρος λειτούργησε ὡς μοναστηριακὸς σὲ ὅλη τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Ἐπάνω στὰ ἐρείπια τοῦ ὁκταγωνικοῦ ναοῦ πρέπει νά ἐγκαταστάθηκε τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς, γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ όποίου δὲν εἴμαστε ὅμως σὲ θέση νά διατυπώσουμε καμία ὑπόθεση.

Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ συγκροτήματος μὲ μαρτυρημένο μοναστήρι δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα ὥστοςο ἓνα μετόχι τῶν Ἰβήρων τιμώμενο στὸ ὄνομα τοῦ 'Αγίου Γεωργίου, ποὺ μνημονεύεται γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1346 καὶ γιὰ δεύτερη στὴ γειτονία τῆς Χρυσῆς τὸ 1421⁴, δὲν ἀποκλείεται νά ἔχει τοπογραφικὴ σχέση μὲ τὸ 'Οκτάγωνο. Ἰσως ἀκόμη ἡ ἀρχαία μονὴ τοῦ 'Αγίου Γεωργίου τοῦ 'Ακρουλλίου, ποὺ ἀναφέρει ὁ Καμενιάτης τὸ 904, μὲ «τὸ προπύλιον καὶ τοὺς ἐκατέρωθεν τοῦ ναοῦ περιδρόμους»⁵, νά σχετίζεται

1. Θ. Παπαζώτου, 'Ο μεγάλος ναός τῆς Θεοτόκου στὴ Θεσσαλονίκη, «Μακεδονικά» 22 (1982) 112-131.

2. R. Janin, La géographie ecclesiastique de l'empire byzantine, Paris 1953, 418. T. Tafel, De Thessalonica ejusque agro, Variorum Reprints, London 1972, 158. Εὐχαριστῶ γιὰ τὴν πληροφορία τὸν κ. Π. Θεοδωρίδη.

3. R. Janin, Les églises et les monastères des grands centres byzantines, Paris 1975, 399.

4. F. Dölger, Aus den Schatzkammern des heiligen Berges, München 1948, No 24, σ. 70, καὶ No 9, σ. 102.

5. Ι. Καμενιάτης, De expugnatione Thessalonicae, Berlin 1838, 557-559, καὶ R. Janin, ὁ.π., 363.

ἐνδεχομένως μὲ τὸ κτίριό μας, ἐφόσον ἀποδειχθεῖ ὅτι βρισκόταν στὴν ὁδὸ καθόδου τοῦ Καμενιάτη πρὸς τὸ λιμάνι. Ἡ πρόσφατη δημοσίευση ἀπὸ τὸν Eyice¹ ἐνὸς χάρτη τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 1882-1883 προσφέρει μιὰ ἐνισχυτικὴ μαρτυρία πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή. Στὸ χάρτη φαίνεται καθαρά πὼς ἡ μόνη ἀρτηρία, ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη στὸ λιμάνι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, εἶναι ἡ σημερινὴ ὁδὸς Ἀλεξάνδρας Παπαδοπούλου, ποὺ κατέληγε ὁμαλὰ στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Δημητρίου. Στὸ σημεῖο ἐκεῖνο μία κάθετος, ποὺ περνοῦσε ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ τοῦ Ὁκταγώνου, ἔφερνε στὴν Ἐγνατία καὶ διὰ τῆς Λέοντος Σοφοῦ στὸ λιμάνι. Τὸ ἴδιο σχέδιο ἐπαναλαμβάνει γιὰ τὸ ἄνω ἀπὸ τὴν Ἐγνατία τμήμα τῆς Θεσσαλονίκης τὸ σχ. 1. Ἡ τουρκοκρατία σήμανε τὸ τέλος τοῦ χριστιανικοῦ βίου τοῦ συγκροτήματος. Τότε ἀρχίζει ἡ συστηματικὴ λιθορραγὴ τῶν τοίχων του, ποὺ πρέπει νὰ προμήθευσαν ὕλικὸ γιὰ πολλὰ τουρκικὰ κτίρια. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ κατασκευάσθηκαν μέσα στὰ θεμέλια τῶν τοίχων του ἡ στέρνα καὶ τὸ φρεάτιο, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1972 σὲ οἰκοδομὴ τῆς ὁδοῦ Κάλβου. Τὸ 16ο καὶ 17ο αἰ. ἰδρύνονται ἐπάνω στὰ ἐρείπια τοῦ συγκροτήματος τὸ Paşa Hamamı (λουτρά ΦΟΙΝΙΞ) καὶ ἕνα δευτέρου μικρότερο λουτρό, τὸ caldarium τοῦ ὁποῖου ἀποκαλύφθηκε στὸ οἰκόμεδο τῆς ὁδοῦ Πηνειοῦ 8. Μετὰ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφὴ τοῦ 1922 ὁ Ὁργανισμὸς Προνοίας κατασκεύασε στὰ ἐρείπιά του παράγκες καὶ ἐγκατέστησε πρόσφυγες. Σήμερα στὴν περιοχὴ τοῦ συγκροτήματος δὲν ὑπάρχει τίποτε, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα λείψανο τοίχου, ποὺ νὰ θυμίζει τὴν ὑπαρξὴ του.

9η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων
Θεσσαλονίκης

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ

1. S. Eyice, Ἡ Θεσσαλονίκη στὰ χρόνια τῆς γέννησής τοῦ Ἀττατούρκ, «Ἀφιέρωμα στὸν Ἀττατούρκ», Istanbul 1981, πίν. 3. Ὁ χάρτης ἀναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τίς κυρίες Α. Σαμουηλίδου καὶ Α. Στεφανίδου-Φωτιάδου στὸ περιοδ. «Ἀρχαιολογία» 7, Μάιος 1983, 54.

RÉSUMÉ

E u t e r p i M a r k i, Une grande église octogonale inconnue à Thessalonique.

Les fouilles d'urgence exécutées pendant les dernières années au nord de la place actuelle du Vardar et dans la région qui se limite aujourd'hui par les rues Paparrigopoulou, Zephiron et Mavili, ont donné des éléments pour l'existence d'une grande église octogonale dans ce quartier de Thessalonique.

L'octogon était le centre d'un complexe monumental comprenant un mur d'enceinte, un baptistère octogonal et un martyrium au sud-ouest du sanctuaire. L'église représente le type d'octogon libre. Au niveau des fondements elle se compose d'un massif octogonal. Sur celui-ci se formaient des conques semicirculaires entourées d'une stoa octogonale double. A l'ouest il y avait un narthex rectangulaire. De la décoration monumentale de l'octogon sont conservés seulement quatre bases et quatre chapiteaux corinthiens, une base et un chapiteau de pilier et deux chapiteaux impostes sans décoration. Par son plan, son rôle liturgique du martyrium et son emplacement, le monument confirme un rapport avec la Rotonde et peut se dater après la transformation de cette dernière en église chrétienne, placée à l'époque Théodosienne. Pourtant ses chapiteaux se datent à la fin du 5ème siècle.

L'Octogon était probablement un martyrium commémoratif relié avec le lieu d'exécution du martyr Nestor, qui selon le Passio Altera d'Anonyme, fut martyrisé près de la porte dorée à l'ouest de Thessalonique.